

מיכאל (מושקו) בבצ'וק- ניצול

ראיון של הארגון מיום 21.3.03 (עריכה ראשונית- צבי רז)

רחוב וולדמירסקיה והסביבה: ביתו מבצרו של הילד מושקו (הוא מיכאל) ניצב היה לאורך הרחוב הארוך ולדמירסקיה (הוא לודמיר) שתחילתו במרכז העיר הישנה-ה"שטאט", בצומת הרחובות **מאצ'ייב, בריסקה, קרוטקה, רחוב ההולך** לכיוון העיירה וולדמיר (היא לודמיר). רחוב זה הוא הרחוב הזכור לשימצה, בו הובלו במשאיות יהודי הגטו שב"חולות"- "זאמד", אל אתר ההשמדה שב"בית הקברות החדש" של יהודי העיר הנמצא כשלושה קילומטר מהמרכז (מהצומת). בדרך חוצה יובל הטוריה (הסובב את "השטאט") את הרחוב (שנקרא בקטע דרך זה גם רחוב **טריסק** וגשר העץ על הנחל מצויין גם כ"גשר טריסק"- צ.ר.). בית המשפחה ברחוב ולדמירסקיה מספר 153, כקילומטר מהצומת, בצד שמאל של הדרך. מעט לפני הבית היה מבנה, נקודת ציון, שנקרא "**רוגטקה**" וזו היתה גם ההסתעפות ימינה ל**רחוב קמלנייה** שהוביל אל "בית הקברות הישן" של יהודי העיר. ברחוב נידח זה, חמלניה, התגוררו עניי העיר. חייטים, סנדלרים ועגלונים. הבתים היו עלובים ונטו לנפול.

ברחוב וולדמירסקיה גרו בעיקר הגויים. יוצאים מהכלל היתה משפחת בבצ'וק והייתה גם משפחת **זסק** שגרה בחצי הדרך בצד ימין שהיה להם במקום מפעל לבלוקים ולצנרת בטון (פרטים על משפחה זו בספר: "שיינדל כפרי-סיפור חיים"- צ.ר.). בהמשך הדרך מהבית לבית הקברות החדש ובשמאל לצד הדרך, ניצב היה בית המטבחיים ומחנות צבא עם מבנים הבנויים מלבנים אדומות.

מהצומת, כ-200 מטר לכיוון וורשבסקה, ניצב היה בית המירקחת של הגויים "**אסמונד**" וממול ביתו של הרופא ד"ר **הסיס**. במקום זה עמדו הכרכרות (העלובות) של עגלוני "העיר" שחיפשו פרנסה מזדמנת.

הבית, החיים והפרנסה: הבית של הוריו של מיכאל נבנה רק בשנות השלושים והיה חלק

מהאחווה המשפחתית של משפחת האם- משפחת **ברונשטיין**. בית ברונשטיין כבר עמד כ-100 שנה על תילו ובין שני הבתים ניצבה ברכה די גדולה וגן ירקות בו גידלו עגבניות ומלפפונים. והייתה גם פרה אחת ותרנגולות (מה שנקרא בפי מיכאל: "משק מלא"). ב"אגם" שבאחווה היו מ"שיטות" להן חביות עץ ריקות, למניעת ייבוש העץ בימי הקיץ החמים. חביות אלו נועדו לאכסון משחת שימון (כעין גריז) שיוצרה במקום. הדוד (אח האם) היה המומחה ל"רקחת" החומרים שנועדו לקבלת חומר הסיכה המוגמר ששימש בעיקר לשימון גלגלי העגלות והכרכרות- כלי התחבורה העיקרי של אותם ימים. בית בבצ'וק עצמו לא היה גדול: חדר אחד גדול, כ-20 מ"ר שטחו והשני קטן, כ-12 מ"ר שטחו. וכמובן היה המטבח (הקטן) שבתוכו עמלה האם בכל ימות השבוע מבוקר(4-5 בבוקר) ועד שעות הערב המאוחרות. הכל הכינה האם לבדה. לקראת ימי החורף הייתה מכינה חבית של מלפפונים חמוצים, חבית של כרוב כבוש,

כד של שומן וקונפיטורות שונות. הכל נועד להזנת בני המשפחה: הורים ו-4 ילדים, אליהם התווספו שתי האחיות והאח של האם. ובנוסף היה תמיד גם אורח שהאבא היה בערב שבת מביא מבית הכנסת. עשר נפשות היה על האם להזין: ביום השישי "אמא עשתה 4 תנורים". תנור (פחמים) לדברים קטנים (פלצ'לך, עוגות וכדומה). תנור שני ללחם. תנור שלישי לאפיית חלות לשבת ותנור רביעי הוקדש לקיגל, לקישקע ולחמין. וגם השכנים היו מביאים סירים לבישול- מציין מיכאל. והיה בבית גם תנור שחימם את כל הבית בימים הקרים. צמוד לבית הייתה דירה קטנה שהשכירו לקצב שסיפק להם בשר כתמורה לשכירות.

אביו של מיכאל הוא שנשא לבדו בעול הפרנסה. לפני כן, בשנות ה-20, הייתה במקום תחנת תידלוק של משפחת ברונשטיין עם מיכלי דלק של 20-30 טון. אולם בשנות השלושים המוקדמות משפחת האם-ברונשטיין- ירדה מנכסיה ונטל הפרנסה נפל על כתפי האב בלבד. עם כניסת הסובייטים לקובל, האבא "מכר שירותים" לרוסים ושם אחסנו את הדלק לצבא- והם גם תיחזקו את מחנות הצבא שבסביבה. בסך הכל משפחת בבצ'וק חייתה "חיים מעל הממוצע". בהקשר לכך מיכאל מציין שרק התשלום לגמנסייה "הרצליה" עבור שני הילדים (מיכאל ואחיו יעקב המבוגר ב-3 שנים) שלמדו שם בו-זמנית היה בסביבות 60 זהובים לחודש, וזה היה גם השכר הממוצע של שכיר באותם ימים. היה לאבא גם עסק די גדול (חנות גדולה) ברחוב קרוטקה בה מכרו, בנוסף למשחות הגרוז שייצרו, גם חומרי בניין. האבא היה אדם בעל יוזמה. האבא, ממשיך ומציין מיכאל: "היה איש טוב". כאשר לאחד מהעגלונים האביונים התפגר הסוס, מייד האבא נתן לעגלון כסף ורק לאחר מכן היו מנסים ואוספים כספים מהגבירים של העיירה. האב היה נוהג לתרום את הפחם הנדרש להסקת בית הכנסת "טריסקר שטיבל" בו הוא התפלל. אבל העבודה הייתה קשה. מהבוקר ועד הלילה היה האב על הרגליים. "היו לו אצבעות שרופות" – הכל הלכו אז ברגל- לא נסעו בכרכרות, אלא בארועים מיוחדים.

זכרונות ילדות: למיכאל, יליד 1924, רק זכרונות נעימים, זכרונות טובים מהחיים בקובל לפני פרוץ המלחמה הנוראה. ומיכאל מציין בנשימה אחת, שכשעלה ארצה (1957), הקובלאים, כולם, רצו לעזור לו.

מגיל שלוש הלך ל"חדר" פרטי, הוא זוכר משם את חברו הטוב **מוטלה קפשוק** (שלימים השתקע בקיבוץ "בית זרע" עם אשתו נדיה. החברות המשיכה גם בארץ. (מוטלה- מציין מיכאל- נפטר רק לאחרונה ממחלה קשה). המלמד בחדר היה **מנדל'ה קפשוק** (האח?) ושם למדו חומש ותורה. ה"חדר" היה ממוקם כ-300 מטר מהעסק של אבא, בבית שהיה שייך למשפחת **בקר** (היו כמה משפחות- לא זוכר לאיזו משפחת בקר- צ.ר.). מיכאל נזכר: בוקר אחד, בתקופת הבשלת הדובדבנים, הוא הגיע מה"חדר" אל העסק. הסבא ישב על מדרגות בחוץ. הקונים עדיין לא הגיעו והילד בן השש נכנס ולקח כמה גרושים מהקופה שהייתה כמעט ריקה. משם רץ הילד לשוק הסמוך (הצמוד לצומת הרחובות ולכיכר בריסק) בשוק, קרוב לחנות ממכר הגבינות של הורי **בבה לברטוב**, קנה כובע מלא בדובדבנים. החבר'ה ב"חדר" אכלו ו"היה שמח". כשחזר הילד הבייתה הגיע האבא שהחטיף מכות לילד (הסבא כנראה סיפר לאבא

שהנכד רוקן את הקופה). אגב מכות: ב"חדר" לא היה נורא. זה היה "חדר" מודרני שלמדו בו כ- 8 עד 10 ילדים. למלמד מנדל היה סרגל קטן וצר, 20-30 ס"מ אורכו, והדרדקים היו מקבלים מדי פעם מכות על האצבע. "לא רציני, לא מכאיב". הלימודים היו באווירה טובה: "נעימה-נהדרת" מגדיר אותה מיכאל. ואחך כך הגיע תור בית ספר העממי "של ד"ר קלומל" בו לומד מיכאל מגיל 6-7 עד לכיתה ו'. הבית ספר ברחוב בריסק, כ-800 מטר מהצומת ובצד שמאל של הדרך. וממול בית הספר מפעל לעורות עם הריחות האופייניים. ב"ס היה ממוקם בבניין חד-קומתי שכלל אולם ספורט ו- 8-10 חדרי לימוד. התלמידים, בנים ובנות ביחד. וזכורה לטוב החברה בבה לברטוב (מנזה) ועוד כחמש נערות מקסימות- על פי מיכאל. "בית הספר היה נהדר" מציין מיכאל: מנהל של הבי"ס קוברנינסקי ושיעורי הזימרה אחד לשבוע עם שליטא. המורה לעברית היה טוביב, ופולנית לימדה הגברת לאייר, שבעלה מלמד את מיכאל מאוחר יותר לטינית, במסגרת גמנסייט פרנקפורט ("תרבות"- צ.ר.). מיכאל נזכר בפרט קטן: בחורף, מתחת 32 מעלות צלזיוס, לא התקיימו לימודים בבתי הספר.

אנטישמיות ברחובות? -התשובה המיידית: "בטח שהייתה". לפעמים זרקו אבנים לאורך

רחוב מגוריו, רחוב ולדמירסקיה. "אבנים לא גדולות", מדגיש מיכאל. לפעמים לעגו. ברחוב גרו בעיקר גויים. מילדותו הלך תמיד ללא פחד ברחוב. "היחסים עם הגויים היו די טובים". "לא היתה אנטישמיות מאורגנת" סך הכל הסתובב מיכאל "בתוך מעטפת חיים יהודית", בתוך הקהילה. אבל גם ברחוב לא הייתה ממש אנטישמיות. בית ספר למדידה כמרכז אנטישמי: רק שמע על כך. גם על העגלונים, אנשי העולם התחתון שנלחמו באנטישמיות לא ידע. זיידל?- שמע שפחדו ממנו. העגלונים שהכיר מסביבת מגוריו היו עלובים ומסכנים. העגלונים שהתרכזו ב"חולות" היו אחרים.

ובהקשר לאנטישמיות מוסיף מיכאל: "היהודים עשו צחוק מהאוקראינים. היהודים רימו חזק את האוקראינים. היו מומחים גדולים". מציין שתי חנויות גדולות במרכז רחוב קרוטקה, ליד החנות שלהם. באחת רימו על המשקולות. במיוחד ביום השוק בו באו המוני גויים. ובאחרת, חנות לחליפות, היה המוכר שם את היד מאחור, על החליפה שמדד הגוי, ומכווץ את גודלה על מנת לשכנע את הגוי שמתאימה היא עליו בדיוק...

נערות ותנועות הנוער: מיכאל היה מבית ציוני.ל"שומר הצעיר" הלך מגיל 11. בימי

הסובייטים הפעילות היתה אסורה והקן נסגר. קוקה אלפרט הייתה ראש הקן. התחתנה עם בחור בשם כהן ועזבה את העיר בשנת 37. הקן היה "מקום נהדר". הרצאות ברמה, חיי תרבות. היו שייכים לקבוצת "בני יהודה". היו מושבות קייץ ובל"ג בעומר נערכו צעדות עם מדים והפסים שעליהם.

מיכאל מציין שהיתה יריבות ושנאה בין תנועות הנוער השונות. שרו (בפולנית): כשהשומר פורח הבית"רי מתפגר.... תלמידי "תרבות" היו בשומר הצעיר ובית"ר היה "שייך" לקלרה ארליך.

מיכאל נזכר: האבא קבע שהנער זקוק להבראה. הביית היה אמנם מסורתית, אך כדי לחזק את הילד היה קונה לו בחנות מיוחדת "שינקן". וכשנסע מיכאל עם התנועה לקולוניה של "השומר הצעיר" האב נתן לנער בולים ששווים כסף שיקנה שם את השינקן... כסף הרי היה אסור להחזיק ב"שומר הצעיר"...

ימי קובל האחרונים: כסיים מיכאל את בית הספר העממי הלך לגמנסיית העברית "תרבות"

שם למד במחלקה עם עוד כמה, שמאוחר יותר ניצלו בשואה: **שלמה'לה פרלמוטר, יעקב נצר, שמריהו גולדשמיט** (התלמיד המצטיין של הכיתה ומי שלימים היה לפרופסור כישרני). והיה גם **זאב פרנקפורט**, בן האח של אשר פרנקפורט, שנשאר ברוסיה, הסתבך שם והשתקע לבסוף בתל-אביב. גם **נוניק פרנקפורט**, אחיו של זאב, ניצל. מיכאל מציין בהקשר למחלקה שלהם בגימנסייה: בספר קובל, שבהוצאת יהודי ארגנטינה (ביידיש), פורסם מאמר גדול אודותיהם.

הרוסים הגיעו לקובל (1939) והגמנסיה הפכה לבית ספר דובר יידיש. אותה תקופה הגיעו אלפי פליטים יהודים מעבר לבוג, מהאזור שבשליטת הגרמנים. מיכאל מציין את הדוד, אח אביו, שהגיע באותה תקופה. אין למיכאל מושג מאותה תקופה קשה ומקבלת הפנים של אנשי קובל לפליטים. רק מציין שלפליטים אלו היו 3 אופציות: להשאר בעיר, לנסוע לכיוון סיביר, לחזור חזרה לאזור הגרמני.

באותה תקופה עיקר העסק המשפחתי היה בחומרי בניין. הזפת היה דבר שולי בחנות. מיכאל זוכר שהיה רוכב על אופניו עם רשימת בעלי החובות (היהודים) שהיו חייבים כספים לאבא. חובות אבודים- לא היה כסף לאנשים. המצב היה קשה.

שנתיים מאוחר יותר, כשמלאו למיכאל 17, פלשו הנאצים וכבשו את קובל. מיכאל מקצר בפרטים וכאילו "נמשך" לתקופה הרת האסון ואנו מדלגים איתו על תקופת הגמנסייה, על החיים הציוניים בתנועת השומר הצעיר-מדלגים ופוסחים על חיי הנעורים שנקטעו באיבם.

תחת הכיבוש הגרמני: מעט לפני שהגיעו הגרמנים האבא ניסה לברוח. חשש לחייו היות

ונפוצו שמועות על שדבר משהו נגד הסובייטים. אך לא היה מסוגל לחיות רחוק מהמשפחה וחזר לקובל. גטו ראשון ב- 19 לאפריל 42. באותו בוקר מציין מיכאל, הובילו את 8000 היהודים למגרש גדול, כ- 200 מטר לכיוון בריסק מצומת הרחובות בריסק-מאצ'ייב-קרוטקה-ולדמירסקיה ומשם לקחו אותם לגיא ההשמדה שבבכובה.

באותו בוקר משפחתו הלכה לגטו השני (הגטו ש"בחולות"- העיר החדשה) נושאת מספר מזוודות. קודם לכן, לפני קבלת הפקודה לעבור לגטו, ההורים חילקו את כל רכושם בין השכנים הגויים. מילאו את החביות בבגדים ובחפצים והעבירו לשכנים. ואז נאמר להם לגשת לגטו (בו רוכזו אלו שעבודתם נדרשה לנאצים). האבא, כאמור, היה בעל יוזמה והצליח להסתדר איכשהו כספק חומרי גרוז. מיכאל מציין שלמעשה הכל היה פיקטיבי.

הגטו היה מוקף בגדר תיל. זכור לו שער אחד. ליד השער הרגו את היהודים סתם כך. זכורות לו הגוויות שהיו מפוזרות בכניסה. בכל יום יצאה המשפחה לעבודה. במקום העסק של האב הוצב שלט בגרמנית: "ואזלין לעגלות" בפנים היו בסך-הכל שתי חביות זפת. הדוד הכין את הזפת. זה היה פיקטיבי.

רצח האח: האח הבכור יעקב סיים את גמנסיית "תרבות" קודם למלחמה ועזר בעסק. מיכאל מתאר

את אחיו בכך אדם נפלא. הוא היה נותן הכל לאחרים. נזכר שבימי שישי האח היה הולך ברחוב חמילניה

עם ככרות לחם והיה מחלק לעניים. כל מה שמצא האח בבית היה לוקח ומחלק לאביונים. עם הכיבוש הנאצי האח חזר מאיזו עיירה בשליחות האב ובידיו שתי עופות אותם רצה לחלק לאנשי הגטו הרעבים. מפקד הגסטפו קסנר נקלע במקרה בדרכו בדרך ורצה במו ידיו את האח. (רציחות מעין אלו ע"י הנאצי צמא הדם היו אופייניות אז- פרוט בספר קובל צ.ר.) לאחר הרצח ניגש הנאצי ל"יודנרט" ואמר להם שהרג פרטיזן. האב והבן (מיכאל) הלכו לקחת את הגופה וקברו אותה בבית הקברות החדש (פרטים נוספים מעדות **בן-ציון שר** ניתנים בספר קובל. אגב: בן-ציון שר לא זכור היטב למיכאל. לא זכור שאביו סידר לבן-ציון עבודה. בארץ מיכאל חיפש אחר האישי בכפר-סבא, אך בן-ציון נפטר זמן קצר קודם לכן).

קורות האם והבן: לאחר שאביו נרצח עם שני ילדיו הקטנים (פרטים נוספים בכתבה

שב"מעריב") נותרו רק מיכאל עם אמו. הוא ואמא החליטו לגשת לגוי לוצקביץ, גוי ישר, שהבן שלו עבד בעבר אצל אביו של מיכאל. הם באו ובקשו משהו מהבגדים שהעבירו להם לפני שנכנסו לגטו. הגוי נתן למיכאל את הז'קט שקיבל מאבא. לאחר ששהו במקום כמה ימים, הגוי ביקש שילכו והם הלכו למקום אחר- אל גורן אחר בסביבה. המצב היה נורא, גשמים וקור עז וחרדה איומה. בסוף הגיעו לבית הקברות הישן וניסו למצוא מסתור בין המצבות. החזיקו מעמד יום שלם. בצר להם הם פנו לגוי אחר- מילן שמו- שדיבר אידיש והיה מכונאי ותיקונצ'יק לעת מצוא. באותו לילה נפטרה אשתו של הגוי מפטריות שאכלה והוא ביקש מהם שילכו. לא היה מוכן לעזור. בצד בית הגוי היה לו מבנה קטן לשפנים שגידל, משטח בטון ועליו תבן. מיכאל והאם שהיו תשושים לא היו מסוגלים להמשיך ולברוח ונפלו על התבן ונרדמו במקום. האוקראיני מסר על כך לגרמנים שבאו לקחת אותם. אחד מהשומרים האוקראינים מזהה אותו ומוסר לו שאבא עם 2 הילדים כבר נלקחו להשמדה...

האם והבן מובלים לבית הכנסת הגדול. הפשיטו אותם וחפשו על גופם זהב. מיכאל מציין את כותל המזרח של ההיכל המחולל שבמרכזו ניצב היה ארון הקודש ומשמאל השרותים ובמרכז האולם הבימה המוגבהת. בבית הכנסת היו מ 3-1 בספטמבר 42. כשהוכנסו היו בודדים. ביום השלישי כבר התקבצו כ- 300 יהודים- המכסה הנדרשת להעברתם להשמדה בבית הקברות החדש. היה שם "יאוש ורק ככי. איום ונורא. כולם היו מיואשים ושבורים. מנטיי זרק לחם שלם לבמה וכולם רצו לחטוף פרור. מיכאל מניח שהנאצי צילם את הארוע. הייתה התנפלות רבתית ובסופה כיכר הלחם הייתה בידי מיכאל. אך הלחם היה חלול- לבן ומלא עובש... הגרמני התעלל בהם. קירות בית הכנסת היו אז עוד די לבנים ומיכאל כותב בעפרון על הכותל הימני של בית הכנסת בן מי הוא ושהולך הוא למות היום. בערב בחרו הגרמנים במיכאל ככשיר לחפור למחרת את בורות ההשמדה (פרטים בעדותו של בן-ציון שר שבספר קובל). קודם לכן חבר אחד בן גילו, **אייזנברג** שמו, ניסה להימלט דרך פתח צר שיצר כשהסיר בעזרת סכין גילוח את אחד מהוטרז'ים שבחלונות בית הכנסת. הגרמנים תפסו אותו מנסה להימלט ורצחו אותו במקום. חלונות בית הכנסת היו בגובה של למעלה ממטר מהריצפה ומיכאל התהלך כבר 13 יום ללא אוכל והיה "רזה כמו תרנגול". בשעה 4 בבוקר- לא תיכנן זאת מראש- הוא מתקרב לקיר שאסור להתקרב אליו. אמא בכתה, התחננה והפצירה בו שיברח ויקח נקמה. מיכאל רק ביקש מאמו, שאם ירצחו אותו הנאצים, תעטוף את גופתו בסדין. הוא הוציא את הראש החוצה וראה שהאוקראיני השומר איננו- הלך כנראה להכין חבילה

של חפצי היהודים שבזו. היה חושך והוא השתחל ויצא מבעד לחלון הפרוץ. ירו אחריו כשברח, אך לא פגעו בו.

נער נרדף: מבית הכנסת נמלט לכיוון העסק של **שייפסל**, מרוקן בורות בתי השימוש בעיר. העסק

היה קרוב לגדרות התיל- הוא רץ לשם ונחתך בכל גופו. עבר את הגדרות, עבר את הטוריה שלמזלו לא הייתה שם עמוקה (לא ידע לשחות). הזקיף בגשר טריסק לא הבחין בו ומיכאל המשיך לעבר בית מגוריו. עבר גני ירק ושיחים ונשכב תשוש מאחורי בית. כשהתאושש, ולאחר 13 ימי צום, החל לאכול פרות שקטף מהעצים ו"התחיל לחיות". ואז, בבוקר, כשהוא חבוי ליד רחוב ולדמירסקיה, שמע את הקולות הנוראות ואת קריאות השבר של היהודים מהמשאיות שהובילו אותם לחיסול בבית הקברות החדש. מיכאל מניח שבין הצעקות עלתה גם צעקתה של אמא...

מיכאל נותר לבד. למזלו הוא הכיר היטב את האזור. הוא מצא מקום מסתור, שכב בתוך הבוץ והגשם. לקח אלומת קש שאסף מהגורן ושכב במקום יומיים-שלושה והכינים הציקו לו ללא הרף. הוא פונה לגוי בשם יוספוביץ, שגם הוא קיבל מרכוש המשפחה, והגוי בא פעם ביום, כאילו עם הפרות שרעה, ונותן למיכאל רבע ליטר חלב וחתיכת לחם. הגוי זהיר ולוקח את הבקבוק למנוע כל עדות שעזר לנער. לאחר כמה ימים הוא מספר למיכאל על יהודים שנתפסו ועל גויים שעזרו ונענשו ומבקש מהנער שילך מהמקום שלו. בסוף דצמבר, כאמצעי אחרון, לא הייתה לו ברירה והרבה לא חשב, מסתכן מיכאל והולך לגוי מהסביבה, אותו הכיר דרך האבא. אותו גוי הסכים להחביא אותו וסיפר לו שכבר מחביא יהודי אחר. מיכאל מתחיל את החיים אצל אותו גוי. וזו היתה רק ההתחלה.

במהבוא: את כל שנת 43 עשה אצל הגוי לוסקביץ עם היהודי הנוסף, **ברל'ה מרדר**, כבן 45, שהיה

בזמנים הטובים סוחר בקובל. אותו מרדר היה אדם לא סימפטי והשתלט על מיכאל ומירר את חייו העלובים בלאו הכי. בין האורווה והרפת של הסוס והפרות, לבין הגורן- הגוי הוציא קש ובנה חלל למחיית שני האנשים. בתא היה דלי לשרותים. וכשהיה קר במיוחד הגוי הכניס אותם לחדר לא גמור בו אכסן תפוחי אדמה. שם הוא בנה עבורם מסתור מקרשים, כעין קבר. הגוי דאג לשניים תמורת כסף. מי ששילם היה רק מיכאל. מרדר הממולח דחה את הגוי ב"לך ושוב" הבטיח שיתן ומעולם לא נתן. לאבא של מיכאל היה רכוש לא רב וכסף שהחביאו בתוך צנצנת באדמה. הגוי הלך והוציא את הצנצנת ונתן למיכאל ומזה "טפטף" לו מיכאל מעט כסף כל פעם. לילה אחד מסתכן ויוצא מהמחבוא ומקבל בחזרה מאחד האיכרים שקיבלו את רכוש המשפחה, את זוג האופניים. הוא נושא אותם והולך כך בקור המקפיא ומוסר אותם לגוי (אליושין).

החיים לא היו קלים. מדי פעם הגוי היה מוציא את הנער באמצע הלילה ובקור האיום ומחייב אותו לסובב ולטחון דגנים מהם הגוי הפיק כוהל/ספירט/וודקה. מ-16 ק"ג גרגרי דגן מתאימים הצליחו להפיק 6 ליטר של כוהל. והגוי היה שותה ומשתכר והיה חשש מוחשי שעלול הוא בארוע שכזה לפלוט שטויות. גם מרדר לא טמן ידו בצלחת... גם הוא התגרה בגורל: מרדר רצה לשיר ביום ששי זמירות ו"לעשות שבת" כהלכתה. לצורך זה הם לא אכלו כמה ימים כדי לצבור מזון ל"סעודת" ערב שבת. ובלילה שלח מרדר את מיכאל החוצה לחפש איזה ירק לשולחן הערוך, איזו חתיכת תפוח אדמה, חתיכת בצל וכדומה.

מרדר התפלל ומרדר גם אהב לשיר בערב שבת. פעם אחת ילדי הגוי שמעו את שירתו, אך בני הזוג שכנעו את הילדים שזה היה רק רעש של חיות הבית... וכשהתחשק למרדר להתגלה הטריד את אשת הגוי שהגיעה לאורווה. היה מוציא את הראש ואומר: "גברת אני רוצה קצת מים" זה היה מסוכן עבור כולם. אשת הגוי היתה מביאה בהחבא, בהסוואה, קנקן של מים. כשביקש מיכאל מעט מהמים האלו, מרדר היה מחטיף לנער סטירת לחי.

כמאה מטר מביתו של הגוי ניצב היה המטה של הגרמנים. שני גרמנים הגיעו לבית הגוי, באותו זמן היה קר מאוד בחוץ ושני היהודים נמצאו בחדר הלא גמור. הגוי השתכר וכטוב ליבו של הגוי ביין, אמר לגרמנים באוקראינית שבקרוב כל גרמניה תבער באש. הגרמנים הבינו אוקראינית והחליטו לשרוף את ביתו של הגוי. קרובת משפחה של הגוי- זונה ששכבה עם הגרמנים- שמעה על כך והזהירה את הגוי. הגוי חפר שוחה מיוחדת לשניים, כעין קבר, כיסה אותו בקרשים והערים ערמת זבל גדולה מלמעלה. הכניסה לקבר היתה מהצד דרך אבן שהוסטה. מיכאל וחברו שהו בקבר הקר כשעה-שבעה ימים. זה היה נורא. בתחילה הכפור החזיק את ערמת הזבל אולם כשהטמפרטורה עלתה (חודש אפריל) הערמה ששקלה מאות קילוגרמים, קרסה ולחצה את קורות העץ שהתכופפו אל תוך השוחה וכמעט שהשניים נמעכו. למזלם לילה אחד הגיע אליושק ואמר להם שיברחו- הגרמנים אינם והרוסים כבר נמצאים ברחוב מאצ'ייב. השניים נחלצו מהקבר והתקדמו לכיוון הרוסים. בחושך עלה מיכאל על בונקר של הצבא האדום והשניים נתפסו כמרגלים גרמנים. באותה עת מיכאל נראה נורא. לאחר שהייתה הארוכה במחבוא גם בקושי פסע. למזלו קצין יהודי שהיה פוליטרוק הבין את מי הם תפסו והציע להם להצטרף לצבא האדום. מרדר לא רצה והם נפרדו.

בצבא האדום: מיכאל התנדב להתגייס לצבא האדום וללכת להלחם נגד הגרמנים שנסוגו. אך הוא

נלקח להלחם מול היפנים במנצ'וריה. יש לו מדליות הצטיינות על גבורתו. לפני כן הוא הלך מאה קילומטר עם הצבא עד שהגיעו לבסיס בו קיבל מדי צבא.

מיכאל: "גם בצבא האדום לא היו חיים פשוטים".

חיים קשים בטמפרטורות 50 מעלות צלזסיוס מתחת לאפס, בגבול עם היפנים. לילה אחד מיכאל שומר על התחנה והקור היה בלתי אפשרי יותר. זה היה נורא. מיכאל בוכה מרוב קור ושר שירים בעברית להסיח את דעתו. הוא עוזב לרגע את המשמרת וניגש לקחת כוס מים רותחים וקצת דייסה. באותו רגע מגיע בקצין התורן ומיכאל מסולק מהמשמרת. בבוקר תלו פלקטים בכל מעברי המחנה: בושח וחרפה שהמציין בבצ'וק נטש את המשמרת". 5 ימים שהה בצינוק. מאוחר יותר מתעשת מיכאל ומתמנה כמפקד תותח. לשאלתנו מציין מיכאל שהיה יהודי יחיד בגדוד. לא זכור לו ששירתו איתו יהודים בצבא האדום.

שיחרור ובחזרה לקובל: באפריל 47, לקראת הפסחא, משתחרר בבצ'וק מהצבא וחוזר

לקובל. מהבית של הוריו לא נשאר זכר. הבית הישן של סבא נשאר עומד על תילו. הוא ניגש לאתר ההשמדה שבכוכבה עם עוד 4 יהודים. נמצאה שם מצבה מעץ- עמוד עץ. מהאתר זוכר רק שזה היה שדה מכוסה חול. מיכאל לא מבקר בבית הקברות החדש. הוא זוכר לטוב את אליושה שנתן לו מחסה. מוסר

למשפחת הגויים את הציוד שקיבל עם שחרורו מהצבא. הגוי ואשתו והילדים נוסעים לעיירה מאצ'ייב לבאזר פסחא, לקניות מהרכוש שנתן להם מיכאל.

מנת הייסורים של מיכאל לא תמה. האב (הזקן, שטלטולי הדרך בעגלה הזיקו לו) חזר ברכבת מהבאזר כשעגל שקנה בשוק צמוד לחזהו. האם והבן חוזרים מהבאזר בעגלה ונרצחים בדרך. מיכאל והגוי מואשמים ברצח.

מאסר בקובל וכלא לוצ'ק: מיכאל והגוי הזקן אליושין הפכו לנאשמים ברצח: בכיסו של

מיכאל מצאו תמונה של אחיו הבכור אותה נשא מיכאל צמוד אליו בכל תלעותיו. על התמונה היה כתם של דם מסכין גילוח בו התגלה מיכאל באותו יום ואשר חתך את פניו. על חולצתו של הגוי מצאו דם מהעגל שרכש בבאזר שבמאצ'ייב. שמונה שוטרים, שניים מכל צד, ליוו את השניים אל לוצ'ק בו הושלכו לבית הכלא המקומי: דרגש עץ על הריצפה קרה. ובכלא כלואים רוצחים לפני משפט: "פחד אלוהים". היו שם גם רוצחי היהודים-הבנדרים- האוקראינים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. מיכאל נוקט יוזמה וכדי להינצל מספר לבנדרים שהרג שוטר אוקראיני. הוא הופך לידיד הפושעים וגם ליועצם המשפטי לקראת העמדתם לדין. האסירים לאחר השמעת גזר הדין היו מועברים לתא הסמוך לתא האסירים שלפני המשפט. שנות מאסר קיבלו בגזר הדין. ואכן האסירים לא שכחו והקישו, הם הקישו בכף העץ שהייתה צמודה למגף האסיר. נדמה היה שההקשות הרבות שהקישו לא נפקו לעולם... מיכאל מתבסס בכלא והופך ל"מפקד תורן של האסירים". כשיצאו כל האסירים לחצר היה נשאר בתא ומפקח על ריקון חבית השירותים. באותו זמן, כשהתא היה ריק מאדם, התמחה לפתוח במומחיות את השקים שהיו שייכים לאסירים ולגנוב משם מעט לחם יבש שאגרו. את הלחם היבש היו מכניסים למים רותחים ואוכלים כמעדן מלכים. יום אחד עזר לו בריקון השקים חייל-אסיר, לא מקצוען, ואחד האסירים תפס שחיטטו בשקו. מיכאל ניצל מחיסול: החוק הלא כתוב של הפושעים האוקראינים קבע שאם מבקשים לחם ולא מקבלים מותר לגנוב מהשכנים לתא...

בכלא, נזכר מיכאל, היה גם אחרת. אפילו שיחקו שחמט. ולמרות הכל לא זכורים למיכאל ארועים אנטישמיים בבית הסוהר (וגם קודם לכן- במהלך השרות בצבא האדום).

לחופשי: לבסוף הצדק ניצח ומיכאל ואליושין יוצאים לחופשי. הוא מוכר את הבית של סבא ומשאיר

כסף לאוקראיני שהציל אותו. את הרוצח (אחד מבניו של אליושין) תפסו לאחר כשנה. מקובל מחלץ אותו וודקה שווריץ ידידו מ"קלרה ארליך" (שמאוחר יותר היה לפרופסור בסן-פרנסיסקו).

בוורצלב, פולניה, לומד מיכאל חשמל, מתקדם במסלול הלימודים ומסיים את הטכניון המקומי. נישא לאשתו, מהנדסת כימית במקצועה. בשנת 57 הם עולים ארצה עם בנם בן השנה וחצי. מיכאל: "ילד מוכשר, אולימפידות במתימטיקה, שני תארים בארץ, המשך ב"הרוורד" עד קבלת משרת פרופסור מן המניין".

לקובל מיכאל יותר לא חזר.

כעין סיום, משפטי מפתח:

על קובל: "קובל הכל נחרב. תרבות מיוחדת, חיים מיוחדים. הכל נמחק."

"יומיים שלושה בבית הכנסת זה סוף העולם. לא מתארים את הזוועה. זוועה. הכל היה נורא, אבל בית הכנסת זה נקודת ציון בפני עצמה."

על רצון: "לא היו רגשי נקמה ולא רצון לחיות". "כל הזמן מוכנים היינו למות. לא הייתה שום תקווה". "חיו כאוטומטים". לא פעם ביקש למות. "שום נקמה", לא רצה שום דבר. "צריכים מצב נתון לנקמה". "אנשים שהובילו לבית הכנסת היו מחוסלים פיזית ורוחנית".

על סיוטים: אין לו סיוטים כיום מאותה תקופה איומה ובלתי נתפסת: "החיים בארץ כל כך מגוונים, כל יום צרה אחרת ולכן לא חייבים לחזור לסיוטים". מיכאל מסכם: "החיים עושים את שלהם".

על יהדות ואמונה: בנוגע ל"התבוללות" של היהדות המקומית מוסיף מיכאל: לפני המלחמה ביום כיפור היו יהודים שהלכו לקנות בשר חזיר ולאכול. לאחר כל הגיהינום שעבר מיכאל גם הוא כבר לא דתי. אין בשבילו היום יום כיפור.

משפט סיום:

"בלתי אפשרי שאדם שעובר את כל זה עדיין יאמין במשהו..."